

РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ТАРАСА ШЕВЧЕНКА: СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР

Юрій ЩЕРБЯК

Copyright © 2014

*“Але Бог вибрав немудре світу, щоб засоромити мудрих,
І безсильне світу Бог вибрав, щоб засоромити сильних”*
апостол Павло (Перше послання до Коринтян 1: 19-31)

Постановка проблеми. Роль Тараса Шевченка в українському суспільстві і в українській культурі надзвичайно важлива й особлива. У радянський період він був офіційним символом УРСР, сьогодні є символом незалежної України. Аналізуючи творчий доробок поета можна стверджувати, що його літературна спадщина має багато інтерпретацій. І це природно, зважаючи на те, що він поставав у різних іпостасях. Головна причина – багатогранність таланту Кобзаря-мислителя. Цілком очевидно, що шевченкознавчі дискусії триватимуть ще дуже довго, і до великої кількості вже оприлюднених досліджень додаватиметься все більше нових наукових розвідок. Одним із таких актуальних нині питань є *релігійний світогляд* Тараса Шевченка, який до сьогодні ще маловивчений і потребує детального аналізу. Його літературна й мистецька творчість не дає однозначної відповіді, як він ставився до Бога, до Церкви, до релігії й віровизнання. І це не тому, що в нього на ці проблеми були суперечливі, непослідовні чи плутані погляди. На думку сучасного релігієзнавця Д. Степовика, навпаки, вони в нього системні, ясні й чітко визначені. Проблема полягає у підході до цих поглядів тих, хто в них пробував розібратися [12, с. 35].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження світоглядних орієнтирів та релігійних поглядів Тараса Шевченка знайшли своє відображення у творчому доробку В. Барки, С. Балея, М. Драгоманова, І. Огієнка, І. Франка, М. Чалого, Д. Чижевського. У сучасний період над вивченням проблеми релігійного світобачення Кобзаря працювали І. Дзюба, О. Забужко, А. Колодний, П. Кралюк, О. Макара, Є. Маланюк, С. Росовецький, Є. Сверстюк, Д. Степовик, М. Попович та ін. Аналізуючи

наукові розвідки та праці вищеназваних дослідників, стає зрозуміло, що релігійні погляди поета у багатьох аспектах є доволі контраверсійними, тому потребують більш глибокого вивчення.

Мета статті – проаналізувати соціально-культурні особливості формування релігійного світогляду Тараса Шевченка.

Виклад основного матеріалу. Аналіз джерельної бази дослідження показує, що у сучасному шевченкознавстві існує два основних підходи до літературно-критичного освоєння поетичного спадку Тараса Шевченка та визначення його місця в культурно-історичному процесі [6, с. 236]. Перший становить канонізаційна модель сприйняття поета, коли він сприймається як геній та пророк (див. праці М. Грушевського, О. Барвінського, В. Барки, С. Кониського, П. Куліша, І. Огієнка, О. Огоновського, І. Франка, М. Чалого та ін.). Друга – десакралізаційна модель, яка центрується на піднесенні мистецького феномена Кобзаря з класових позицій (М. Драгоманов, О. Дорошкевич, А. Річицький, Є. Шаблійовський та ін.). На переконання культуролога С. Музики, окремо стоїть інтерпретаційна доктрина Василя Барки [10, с. 162], в основі якої перебувають рецепції творчого методу Тараса Шевченка. В. Барка обстоює Божественну Христософію: народний поет являє собою містичне опроявлення, яке діє на рівні матеріальності: “...він (Т. Шевченко) став поетом-провісником заповіді про “чистих серцем”, що “побачать Бога”, про “тихих”, що “опанують землю” [3, с. 227]. Це підтверджують невмирущі рядки відданого сина української землі:

*“Добросердним – малим,
Тихолюбцям – святим,
Творче неба й землі!*

*Долгоденствіє їм
На сім світі; на тім...
Рай небесний пошли* [14, с. 277].

Визначаючи генетичне коріння “Кобзаря” та Біблії, Василь Барка чітко проводить межу в генезі двох текстів, удаючись до антиномічного осмислення цих явищ. Біблія “цілком від Святого Духа: одкровення в слові Божому” “мова пророків – від неба, відкритого для землі...”; “Кобзар” – “слово людське, земне; містить духовну силу і скарб мистецький, як дар Божий” [2, с. 173].

Важливою особливістю міркувань дослідника є Шевченковий *кордоцентризм*. Василь Барка визначає його як домінуючу категорію, що зорганізовує поезію Кобзаря. Цей погляд походить від Біблійної мудрості, в якій серце – осереддя духовного життя людини. “Т. Шевченко виспівав людське серце в дивній зворушливості і чистоті, повноті почувань і просвітленості” [3, с. 128]. Таким чином інтерпретуючи творчість Кобзаря, дослідник зосереджує увагу на онтологічних коріннях його мистецької свідомості, називаючи їх теологічною християнською доктриною.

Також чільне місце у творчому доробку Кобзаря займає маріологічна (Богородична) тематика. Він постійно звертався до узагальнених образів жінки-матері, матері-України, а також – Пречистої Діви Марії, здійснював взаємопереходи між ними, підносив до ореолу святості та оспівував феномен материнства загалом. У поетичній спадщині Тараса Григоровича, як зазначає Б. Лепкий, образ матері постійно перекликається з постаттю Богородиці [9, с. 139].

На переконання професора Петра Кралюка, формування релігійного світогляду Тараса Шевченка визначалося кількома чинниками. Першим серед них була традиційна українська селянська релігійність, яка мала у своєму підґрунті чимало давніх праслов'янських вірувань. Саме з цим типом “природної” релігійності Шевченко познайомився найраніше. Про визначальну роль “українського релігійного світогляду” в творчості поета говорив і Євген Маланюк [9, с. 62]. Вартими уваги в цьому плані є також міркування Степана Балея, який вважав, що під релігійністю Кобзаря слід розуміти не догматизовану християнську віру, а “високо розвинуту спосібність до дізнання космічних почувань” і, з огляду на це, “Шевченка, безперечно, треба би зачислити до когорти релігійних людей” [1, с. 206].

Другим чинником, який впливав на релігійні погляди Тараса Шевченка, є тогочасне догматизоване православ'я з відповідними канонізованими богослужбовими практиками й віровченням. Воно було органічно пов'язане з традиційною українською релігійністю. Принаймні, буденно складно розмежувати архаїчні й православні погляди в релігійності тодішнього українця. Тарас Шевченко був ознайомлений як із православною обрядовістю, так і з православною релігійною літературою. У тодішніх українських селах участь у православних богослужіннях була традиційно обов'язковою, а поняття “православний”, “християнин” були для селян значущими ідентифікаційними нормами. Така релігійно-етнічна ідентифікація простежується в низці творів поета, переважно тих, де мовиться про козаків та гайдамаків. Окрім того, в дитинстві сам Тарас наймитував у дяка П. Богорського, який посилав його замість себе читати Псалтир над померлими кріпаками. Також служив він у кирилівського священника Г. Кошиці. А це давало майбутньому письменнику можливість краще пізнати обрядову й ідейну сторону православ'я [13, с. 14]. Отож з релігійними текстами, зокрема Псалтирем, він знайомився, навчаючись у школі-дяківці. Щоправда, судячи із “Автобіографії”, повісті “Княгиня” й поеми “Гайдамаки”, ця наука не викликала в нього особливого захоплення. Знав ґрунтовно він і “Требник” Петра Могили. Судячи з листів, “Щоденника” та інших матеріалів, настільною книгою Шевченка часто була Біблія, що спричинено не лише відповідним православно-релігійним вихованням у дитинстві, а й навчанням в Академії мистецтв, де слухачів орієнтували на використання сюжетів з Біблійної історії. Проте ставлення Тараса Шевченка до Біблії не можна вважати канонічно православним. Незважаючи на його відносно часті звернення до Біблійних сюжетів, він шукав там передусім поезію. Про поетичну інтерпретацію Біблії засвідчують його переспіви окремих місць Псалтиря та Книг пророків. Здебільшого ці твори вирвані з автентичного Біблійного контексту, а при їх написанні переважно використовувалась поетична форма. У деяких випадках поет брав цитати з Біблії як епіграф до своїх творів.

Негативне ставлення демонстрував Тарас Шевченко до багатьох елементів тодішнього російсько-православного культу, розглядаючи їх як “ідолопоклонство”. На переконання

Дмитра Степовика, саме в цивілізаційному розрізі потрібно розглядати наступну рису Російської Православної Церкви, котра відштовхувала Кобзаря від православ'я. На відміну від римського католицизму, російське православ'я віддавало перевагу формі, а не змісту, обрядам, а не євангелізації. Тому за всіма тими зовнішніми церковними атрибутами поет не бачив нічого сутнісного, нічого такого, що возносило б людину до неба чи покращувало її стосунки зі своїми співбратами тут, на землі [12, с. 30].

У "Щоденнику" від 27 вересня 1857 року зустрічаємо достатньо осмислені думки письменника стосовно названих вище міркувань. Для нього справжня релігія – це справа естетично витончена, зорієнтована на поклоніння красі, прекрасному. Тут давалася взнаки естетичність української ментальності, яка надзвичайно сильно була притаманна в Тараса Шевченка як непересічної особистості, а також те, що він був художником і мав розвинуте естетично-художнє бачення світу. Російське православ'я видавалося йому "грубим", "неестетичним". І ось цьому "ідолопоклонству" він протиставляє "природне", сутнісно архаїчне розуміння релігійності: треба молитися не в "безобразному" храмі, а серед прекрасних об'єктів природи, що, власне, він і робить [13, с. 200]. Більше того, незадоволення синодальним православ'ям, очевидно, й послужило головною причиною виникнення різко антиклерикальних елементів у творчості Кобзаря. Для нього церковне життя і віра в Бога поставали у всій своїй контраверсійності, що підтверджують такі його поетичні рядки:

"Моя ти любо! Мій ти друже!

Не ймуть нам віри без хреста,

Не ймуть нам віри без попа

Раби, невольники недужі!"

І далі, будучи послідовним, Тарас Шевченко продовжує:

"Моя ти любо! Не хрестись,

І не клянись, і не молись

Нікому в світі! Збрешуть люде,

І візантійський Саваоф

Одурить! Не одурить Бог..." [14, с. 304].

Але Шевченкове несприйняття російського православ'я зумовлювалося не лише його неестетичністю, а й моментами політичного характеру. В "Кавказі", між іншим, бачимо, як поет категорично не сприймає використання Церкви і релігії в імперіалістичних цілях:

"Храми, каплиці, ікони,

І ставники, і мири дим,

І перед образом Твоїм

Неутомленніє поклони.

За кражу, за войну, за кров,

Щоб братню кров пролити, просять

І потім в дар Тобі приносять

З пожару вкрадений покров!" [14, с. 254].

Однак несприйняття як культових практик російського православ'я, так і інших його елементів, не означало у повсякденному житті Тараса Шевченка заперечення православної обрядовості. Загалом він схвально ставився до традиційної української релігійності, яка мала православно-християнське оформлення, позитивно оцінював ту форму православної обрядовості, яка знайшла своє відображення в "Требнику" Петра Могили. У "Щоденнику" від 15 липня 1857 року він протиставляє цей твір тогочасним російським требникам.

Третій чинник, який впливав на релігійний світогляд Тараса Шевченка, пов'язаний з етнічно чужими для українців, альтернативними віросповіданнями (передусім католицизм, юдаїзм, мусульманство). Ставлення до них у мислителя здебільшого негативне, часто обумовлене українськими етнічними стереотипами, хоча водночас толерантне до їхніх представників. Скажімо, велика увага в Шевченковій творчості приділена католицизму. В "Кобзарі" не бракує поезій, зміст котрих має чіткі антикатолицькі мотиви. Одні з них (приміром "Полякам", "Тарасова ніч" чи "Гайдамаки") негативно оцінюють роль Католицької Церкви в історії України, інші – нібито засуджують католицизм загалом ("Єретик"):

"Ще як були ми козаками,

А унії не чуть було,

Отам-то весело жилось!

(...)

Аж поки іменем Христа

Прийшли ксьондзи і запалили

Наш тихий рай..." [14, с. 102].

Четвертий чинник, який впливав на релігійність Тараса Шевченка, – це нові, "нетрадиційні" для України, почасти релігійні (головно протестантські), секулярні ідеології, породжені епохами Відродження, Реформацією, Просвітництвом та реаліями початку XIX століття. З цими ідеями Тарас Григорович міг знайомитися, перебуваючи у Петербурзі, а також серед українських освічених дворян, із якими активно спілкувався в 1843–45 роках. Заслуговує на увагу також його ставлення до найбільш оновленого варіанту християнства – протестантизму. У петербурзькому оточенні поета було чимало його прихильників. Таким

був, скажімо, вчитель Карл Брюлов, який походив із родини знімечених французьких емігрантів-гугенотів. Протестантська працьовитість і навіть певний аскетизм були притаманні найближчому петербурзькому другу поета В. Штернбергу. Останній увів молодого Шевченка в німецькі протестантські родини Шмідтів, Фіцтумів та Йоахімів. Перебуваючи у такому доккіллі, він мав змогу познайомитися як зі способом життя, так і поглядами німецьких протестантів, брав участь у їхніх богослужіннях. Наприклад, був на церемонії вінчання К. Брюлова у лютеранській кірсі [7, с. 49–63]. Проте тут варто погодитися з Є. Маланюком, що антропоцентричні, власне секулярні, і протестантські ідеї 30–40-х років ХІХ століття “не засвоюються Шевченком сліпо і механічно, ... ці ідеї знову ж таки культивуються ним на українському ґрунті, на підґрунті питомого українського антропоморфізму...” [9, с. 62].

Незважаючи на таке задеклароване несприйняття секулярних учень, вони вочевидь мали вплив на світогляд та релігійну поведінку Тараса Шевченка. Зокрема, сприяли виробленню в нього своєї рідної позаконфесійності, яка, з одного боку, виражалася в ігноруванні догматів та канонів офіційних церков, вільному, вкрай суб’єктивізованому “біблеїзмі”, а з другого – визначала толерантне ставлення до представників різних релігій. Ймовірно, ці секулярні вчення виробили в Т. Шевченка своєрідний вільнодумний стиль “спілкування з Богом”.

Отже, є підстави стверджувати про наявність у творчості Тараса Шевченка широкого спектру суперечливих релігійно-світоглядних мотивів, що можуть бути по-різному інтерпретовані. Зокрема, мали місце намагання окремих науковців представити його як глибоко релігійну людину. Наприклад, галицький дослідник Н. Гнатишак спробував проілюструвати християнську релігійність Т. Шевченка з допомогою статистичних даних. За його підрахунками, із 218 віршованих творів поета 17 становлять поетичні молитви (без врахування десяти псалмів та кількох наслідувань пророкам). На Біблійні сюжети написано сім поем. Вислови “молитися” чи “Богу молитися” є в 150 творах, “перехреститися” – в 20, згадки про Бога зустрічаються в 143 творах, а слово “Бог”, у т. ч. й Ісус Христос, вживається 600 разів, матір Божа згадується в 25 творах. Сповненим згадок про Бога й молитву є “Що-

денник” поета. А в 128 із 232 Шевченкових листів зустрічаються релігійні висловлювання [5, с. 18–20]. Ще більш виражено ця тенденція обстоюється священнослужителями (Г. Костельник, І. Огієнко). Скажімо, митрополит Іван Огієнко вважав, що твори Шевченка “просякнуті глибокою й істотною релігійністю”. Щодо релігійно вільнодумних і клерикальних моментів у його творчості, то вони були “випадковою ненормальністю” і “виходили виключно з його розпачу” та “глибокої безнадії”. Якби сам Шевченко редагував “Кобзаря”, – писав Іван Огієнко, – він би викинув ці твори [11, с. 24].

Заслуговує на увагу християнський підхід до пояснення релігійно вільнодумних мотивів у творчості Шевченка Дмитра Бучинського, котрий сприймає його як світську людину, на релігійне виховання якої ніхто не звертав особливої уваги. Окрім того, у житті Кобзаря було чимало важких хвилин, коли “закрадався у душу сумнів”, “втрачалась ясність думання”, мала місце “притомність розуму”. І взагалі, як вважає цей шевченкознавець, “немає людини без гріховного упаду; кожного з нас частіше або рідше... зачіпає крило гріха, за яким стоїть спокусник диявол. Не без гріха й гріховного упадку був і Шевченко. І тут немає нічого, сказати б так, дивного, бо без спокуси не були навіть святі угодники Божі” [4, с. 199–200].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. Вслід за Іваном Франком висновуємо про Тараса Шевченка таке: “Він був сином мужика – і став володарем у царстві духу. Він був кріпаком – і став велетнем у царстві людської культури”. Незважаючи на різноплановість чи навіть певну суперечливість, його релігійні погляди характеризуються світоглядною цілісністю.

2. Важливою особливістю релігійного світогляду Тараса Шевченка є *кордоцентризм*, який світоглядно зорганізовує його самотутню поезію і творчий шлях загалом. Він виробив своє бачення Бога, святості та християнства, котре далеке від догматизованого бачення офіційних християнських церков, від тогочасних затаврованих просвітницьких уподобань.

3. Християнство Тараса Шевченка правомірно назвати позаконфесійним, причому із вираженими українськими національними

особливостями. А це означає, що російське православ'я та синодальна церква були для Кобзаря чужими, в них він бачив лише інструмент національної, соціальної, політичної несправедливості, лицемірство і фальш.

4. Релігійно-світоглядні погляди поета зумовлювалися не лише різними чинниками впливу (традиційна українська селянська релігійність, домінуюче в Україні й загалом у Російській імперії православ'я з відповідними канонізованими богослужбовими практиками й віровченням тощо), а й визначалися як обставинами драматично наповненого життя Кобзаря, так і змістовою специфікою та психоенергетичною тональністю його творів.

5. Тарас Григорович Шевченко здійснив неперевершений внесок у пробудження і формування національної свідомості українського народу, в розвиток української та світової культури. Його ідеї, думки, творчість є й сьогодні тим живим феноменом, який далі розвиватиметься вже в умовах державної незалежності України.

Проведене дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних з досліджуваною проблемою. Подальшої розробки вимагають такі питання, як розгляд образу Богородиці у релігійному світобаченні Тараса Шевченка та з'ясування його сутності, як вивчення релігійних тематизмів та у змістовлені у його величній творчості.

1. *Балей С.* З психології творчості Шевченка / Степан Балей // Зібрання праць у п'яти томах. – Львів-Одеса, 2002. – Т.1 – 488 с.

2. *Барка В.* Земля садівничих / В. Барка // Нью-Йорк - Мюнхен, 1977. – 190 с.

3. *Барка В.* Правда Кобзаря / В. Барка // Нью-Йорк, 1961. – 288 с.

4. *Бучинський Д.* Християнсько-філософська думка Тараса Шевченка / Д. Бучинський // Лондон-Мадрид, 1962. – 256 с.

5. *Гнатишак М.* Тарас Шевченко й релігія / М. Гнатишак // Львів, 1936 – С. 18–20.

6. *Громяк Р.* Давне і сучасне / Р. Громяк. – Тернопіль, 1997. – С. 235–240.

7. *Зайцев, П.І.* Життя Тараса Шевченка: [упор., комент. та іл. Ю. Іванченко; передм. В. Шевчука; худ І. Динник]. – К.: Мистецтво, 1994. – 352 с.

8. *Лепкий Б.* Про життя і твори Тараса Шевченка / Богдан Лепкий. – К.: Україна, 1994. – 173 с.

9. *Маланюк Є.* Книга спостережень / Євген Маланюк. – К.: АТТІКА, 1995. – 236 с.

10. *Музика С.* Творчий феномен Тараса Шевченка в рецепції Василя Барки: біблійний кодоцентризм / С. Музика // Наукові записки. Серія: Літературознавство. – Тернопіль: ТДПУ, 2001. – Вип. ІХ. – С. 161–164.

11. *Огієнко І.* Тарас Шевченко: [упоряд. авт. перед. та комент. М. Тимошик]. – К.: Наша культура і наука, 2003 – 430 с.

12. *Степовик Д.* Православність Тараса Шевченка / Д. Степовик // Пам'ять століть. – 2004. – № 2. – С. 27–41.

13. *Чалий М.* Життя і твори Тараса Шевченка (звід матеріалів до його біограф.) / Михайло Чалий; пер., післям. та комент. В. Л. Смілянської. – К.: "Веселка". – 2011. – 263 с.

14. *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12-ти т. – Т.2 / Тарас Шевченко. – К., 1991. – 592 с.

АНОТАЦІЯ

Щербяк Юрій Адамович.

Релігійний світогляд Тараса Шевченка: соціокультурний вимір.

У статті розглядаються соціально-культурні особливості формування релігійного світогляду Тараса Шевченка. Виокремлено основні чинники формування релігійних поглядів Кобзаря; наголошено на основних підходах щодо літературно-критичного освоєння поетичного спадку Т. Шевченка та визначення його місця в культурно-історичному процесі.

Ключові слова: релігійність, кордоцентризм, православ'я, Біблія, українська культура.

АННОТАЦИЯ

Щербяк Юрий Адамович.

Религиозное мировоззрение Тараса Шевченко: социокультурное измерение.

В статье рассматриваются социально-культурные особенности формирования религиозного мировоззрения Тараса Шевченко. Выделены основные факторы формирования религиозных взглядов Кобзаря; отмечены основные подходы литературно-критического освоения поэтического наследия Т. Шевченко и определено его место в культурно-историческом процессе.

Ключевые слова: религиозность, кордоцентризм, православие, Библия, украинская культура.

ANNOTATION

Shcherbiak Yuriy.

Religious Outlook of Taras Shevchenko: Socio-Cultural Dimension.

The article considers the social-cultural peculiarities of forming the religious outlook of Taras Shevchenko. The key factors of forming the religious views of Kobzar have been highlighted; the main approaches to the literal-critical study of poetical heritage of T. Shevchenko and distinguishing his place in the cultural-historical process have been emphasized.

Key words: religiousness, cordocentrism, orthodoxy, the Bible, Ukrainian culture.

Надійшла до редакції 24.02.2014.